

Николюк О.М.,

к.е.н., доцент,

Житомирський національний агроекологічний університет

ІНСТИТУЦІЇ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. У статті виділено базові елементи інституційного середовища, які визначають рівень підприємницьких та трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств. Систематизовано інституції конкурентного середовища виробників сільськогосподарської продукції залежно від основних сфер їх господарського процесу, до яких віднесено ресурсне забезпечення діяльності, виробництво та реалізацію продукції. Конкретизовано перелік організацій, через яких відбувається імплементація функцій кожної окремої інституції сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: інституціональне середовище, інституція, сільськогосподарське підприємство, невизначеність, трансакційні витрати, класифікація інституцій.

Постановка проблеми. Будь-яка економічна система існує у межах зовнішнього середовища, базовим елементом якого є інституціональна система. Виникнення та розвиток інституціонального середовища суб'єктів господарювання є відповіддю на невизначеність, що виникає через нестачу інформації, її неповноту та асиметрію. Це, в свою чергу, зумовлює формування сукупності підприємницьких ризиків та трансакційних витрат, скоротити які покликані елементи інституціонального середовища підприємства. З огляду на недостатній для ринкового протистояння західним виробникам розвиток вітчизняного сільського господарства одним із першочергових завдань є формування інституційного середовища, яке б забезпечувало умови для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських підприємств. Це, в свою чергу, вимагає систематизації інституцій та організаційних структур конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств та визначення їх ролі у забезпеченні господарського процесу виробників сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі інституціональна економіка є однією із найбільш популярних економічних теорій, яка дуже стрімко розвивається. До основоположників інституціоналізму належать Г. Адамс, Т. Верлен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл та ін., дослідження яких продовжили представники неінституціоналізму А. Алчян, Д. Бьюкенен, Дж. Кларк, Р. Коуз, Дж. Гелбрейт, М. Олсон, О. Уільямсон, Дж. Ходжсон та ін. У наукових працях перелічених та інших дослідників основна увага приділена виділенню основних принципів інституціоналізму. Проблемам інституціонального забезпечення агропромислової сфери економіки присвячено праці таких вчених, як Л. Васильєва, Т. Гуцул, М. Малік, О. Мороз, Ю. Лопатинський, С. Рогач, А. Розгон, П. Саблук, О. Скидан, Т. Усюк, О. Шпикуляк та ін. Питанню оцінки впливу інституціонального середовища на конкурентоздатність аграрних товаровиробників присвятив увагу І. Заруцький.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на безумовну значущість дослі-

джень перелічених та інших вчених-економістів, актуальним є вивчення ролі інституціональних структур у процесі забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, а також систематизація елементів інституціонального середовища залежно від впливу на невизначеність діяльності виробників сільськогосподарської продукції. Важливим є також виділення інституцій у межах сфер формування потенційних конкурентних переваг виробників сільськогосподарської продукції.

Мета статті полягає в обґрунтуванні системи інституцій конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств. Досягнення мети зумовило необхідність постановки та вирішення таких завдань: 1) виділення класифікаційних ознак інституцій конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств; 2) ідентифікація інституцій виробників сільськогосподарської продукції у межах раніше сформованої класифікації; 3) обґрунтування переліку організацій, на базі яких відбувається формування та імплементація інституцій конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неоднозначність інтерпретації структурної та функціональної будови інституціонального середовища пов'язана із дискусіями навколо трактування його основних елементів, зокрема понять «інституція», «інститут» і «організація» та їх співвідношення. Зазвичай за основу структуризації беруться вже існуючі елементи, які потім впорядковуються за рядом критеріїв. Дж. Майкелсен, К. Лінггаард, С. Падел та К. Фостер у межах дослідження розвитку органічного землеробства виділяють три сфери, які пов'язані з інституціональним середовищем підприємства: сільськогосподарські виробники та їх об'єднання, аграрна політика, продовольчі ринки. Інституціональне середовище вчені виносять як четверту сферу, що формується інституціями, які мають на меті об'єднання та координацію організацій, які функціонують у перших трьох сферах [6, с. 1]. На нашу думку, наведену схему слід розширити, розподіливши інституції на такі, що належать до однієї із виділених сфер, та ті, що забезпечують системний зв'язок між цими сферами (системоформуючі інституції). Також з огляду на нерозривні зв'язки між сільським підприємництвом, сільським населенням і соціальною інфраструктурою села, запропоновану структуру доцільно доповнити соціальною сферою.

Дж. Роумассет, досліджуючи процеси розвитку сільського господарства, окремо виділяє інституції землі та праці, кредитні й ринкові інституції [7, с. 57–61]. Саме ці сільські інституції автор ставить в основу розвитку сільського господарства Азії, яке характеризується дрібнотоварним виробництвом із повільним розширенням великого бізнесу. Згідно із теорією конкурентних переваг М. Портера, постачальники є однією із конкурентних сил, яка протидіє підприємству [2, с. 21]. Враховуючи обґрунтованість такого твердження, виділені Дж. Роумассетом інституції розглянуто з позицій розвитку не

сільського господарства у цілому, а окремого сільськогосподарського підприємства. При цьому інституції землі та праці й кредитні інституції поряд із продовольчими ринками формуватимуть окрему сферу – ринки засобів виробництва. Аналогічний підхід запропоновано в [5, с. 30, 37], згідно із яким ринкові інституції розподілено на інституції ринків природних ресурсів (земля) й інших засобів виробництва, кінцевої продукції та фінансових послуг.

У рамках наукових досліджень проблем формування інституціонального середовища країн Африки С. Ейшер зосереджує увагу на трикутнику сільськогосподарських знань, який формується трьома фундаментальними взаємопов'язаними між собою інституціями: викладання, наукові дослідження та розповсюдження знань [4, с. 32–41]. Такі акценти пояснюються низьким порівняно із розвинутими країнами рівнем інноваційного розвитку сільського господарства, що характерно і для вітчизняної сільськогосподарської галузі. Відтак, додатковою сферою, яка має перебувати у нерозривному взаємозв'язку із господарюючими суб'єктами, є сфера науки. Отже, інституційне середовище сільськогосподарських підприємств охоплює спільноту суб'єктів бізнесу, сферу аграрної політики, продовольчі та ресурсні ринки і ринок фінансових послуг, а також науку та освіту.

Основною інституцією у межах спільнот сільськогосподарських виробників є інституція бізнесу. Окремо слід виділити інституцію вертикальної інтеграції, яка належить до партнерської форми організації бізнесу та має на меті підвищення ефективності виробничої та управлінської діяльності кожного члена об'єднання. Інституція вертикальної інтеграції охоплює весь ланцюг вартості – від сировини до переробки на кінцеву продукцію та її реалізацію. Це визначає її системоформуючу функцію. Реалізацію механізмів інтеграції забезпечують формальні (визначені у внутрішніх документах та угодах) і неформальні норми та правила. Контрактна форма вертикальної інтеграції сільськогосподарських підприємств і суб'єктів інших сфер, як одна із найбільш перспективних, ґрунтується на системоформуючій інституції контракти, яка охоплює взаємодію суб'єктів ринку засобів виробництва (у т. ч. праці), науки, фінансового ринку із виробником сільськогосподарської продукції.

Інституція аграрної політики передбачає законодавчо-нормативне закріплення правил, норм, функцій тощо з метою рутинізації поведінки економічних суб'єктів аграрної сфери, а саме: сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань, а також інших агентів ринків засобів виробництва, продовольства і фінансових послуг. Основою аграрної політики є інституція права, яку визначено як базову для функціонування інституцій влади та законотворчості. Особливу роль в інституційному середовищі сільськогосподарських підприємств відіграють інституції права на землю та підприємництва (зокрема фермерського господарства), що спираються на системоформуючу інституцію власності.

Інституція ринку має на меті передусім скорочення ринкової невизначеності, пов'язаної із непередбачуваними діями ринкових агентів, та зниженням трансакційних витрат. При цьому першочергове значення має зниження невизначеності кон'юнктури ринку, а також уникнення фактів недобросовісної поведінки постачальників суб'єктів ринку. Тобто вплив ринкових інституцій спрямований на впорядкування стихійних ринкових процесів. Зокрема,

інституції ринку сільськогосподарських підприємств врегульовують конкурентні відносини (з метою їх збереження) та дію «невидимої руки А. Сміта» (з метою зниження «стихійності» процесів ціноутворення і усунення зговорів крупних учасників ринку). Ефективність функціонування інституцій «невидимої руки» та конкуренції напряму залежить від ступеня поінформованості всіх учасників ринку. Тому до перелічених також необхідно додати інституцію інформації, ступінь розвитку якої визначає рівень конкуренції та саморегуляції ринку. Вплив на рівень ринкової невизначеності має згадана вище інституція контракти, яка врегульовує взаємодію учасників ринку через систему укладання контрактів з метою формального закріплення прав та зобов'язань економічних суб'єктів.

Частково дія цих інституцій реалізується через елементи інфраструктури сільського господарства. В умовах безготівкових розрахунків та нестачі грошових коштів для сільськогосподарських підприємств особливу роль відіграють фінансові інституції. У світі все більшої популярності набуває інституція мікrokредитування, яка передбачає скорочення кредитних ставок за рахунок усунення посередників та уможлиблює залучення кредитних ресурсів виробниками із низькими доходами [5, с. 30]. Особливість цієї інституції полягає у значно нижчих порівняно із традиційним кредитним сектором трансакційних витратах [7, с. 60]. Джерелом ресурсів для мікrokредитування зазвичай є комерційний сектор, розвинуті банки та макрофінансові організації [8, с. 5]. У сільському господарстві мікrokредитування часто здійснюється через кредитну кооперацію. Слід підкреслити, що у сучасних умовах однією із головних перешкод залученню грошових коштів суб'єктами сільського малого та середнього бізнесу є відсутність у них застави необхідної вартості. Оскільки головним видом основних засобів та найбільш цінним ресурсом сільськогосподарських підприємств є земля, важливо враховувати тісний зв'язок між інституціями ринку фінансових послуг та інституцією права на землю.

До системоформуючих належать і неформальні інституції соціального капіталу села, в основі яких лежать норми, традиції, звичаї сільського населення, що суттєво впливають

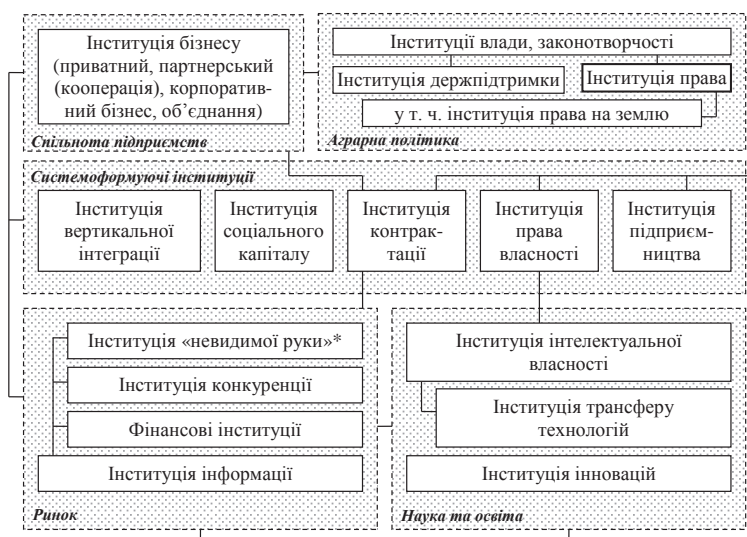

Рис. 1. Система інституцій конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств

* Інституція «невидимої руки» покликана скоротити хаотичність ринкових процесів; на схемі відображено тільки найбільш тісні зв'язки; однак всі із виділених інституцій тією чи іншою мірою взаємодіють одна із одною.

на поведінку суб'єктів малого та середнього сільського бізнесу. Неформальні інституції ґрунтуються на економічній ментальності [1, с. 77–79]. Ментальні риси українців визначають ступінь їх схильності до ризику й інноваційних змін, почуття господаря на землі, порядність у виконанні письмових та усних домовленостей, бажання об'єднуватись із іншими виробниками заради досягнення спільної мети, підприємницьку етику тощо. Значну дію на підприємців у сфері сільського господарства має така риса, як антеїзм – тісний зв'язок між людиною та землею, який визначає невід'ємність підприємницької діяльності на селі від сільського господарства. Також до неформальних інституцій соціального капіталу належить корупція. Узагальнену схему основних інституцій, які покликані скоротити невизначеність діяльності сільськогосподарських підприємств, відображено на рис. 1.

Наступним етапом структуризації інституціонального середовища сільськогосподарських підприємств є ідентифікація організацій, які імплементують функції інституції через створення та реалізацію законів, норм, правил, обмежень тощо. Такі організації пропонуються систематизувати залежно від їх приналежності до кожної окремої інституції (рис. 2).

Органи влади, які реалізують інституції сфери аграрної політики, а також системоформуючі інституції права власності, підприємництва, контрактації мають дуже складну та насичену ієрархічну будову, яка визначає суб'єктів законодавчої, виконавчої влади та судової системи, у т. ч. Мінагрополітики України і його регіональні представництва, а також Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр) і територіальні органи земельних ресурсів. З огляду на

суттєвий вплив сільськогосподарського виробництва на довкілля та здоров'я населення серед організацій аграрної політики також слід виділити Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди) та його територіальні підрозділи.

Інституції бізнесу являють собою механізми рутинізації поведінки економічних суб'єктів різних форм бізнесу, що включають одноосібний бізнес (у т. ч. фермерські господарства), партнерство (господарські товариства із неакціонерним капіталом та кооперативи), корпорації (акціонерні товариства), об'єднання (у т. ч. асоціації та агрохолдинги). Саме елементи інституцій бізнесу визначають, за якою схемою мають будуватись господарські процеси підприємства тієї чи іншої форми господарювання. Реалізацію механізмів вертикальної інтеграції здійснюють корпорації, кооперативні об'єднання, асоціації, товариства, кластери тощо.

Контрактація як головний механізм закріплення зобов'язань двох і більше сторін угоди обслуговується нотаріальними конторами (у разі участі фізичної особи), органами судової системи (при вирішенні спорів), товарними (зокрема Аграрною) біржами (при укладанні товарних біржових, форвардних і ф'ючерських угод). Правила контрактації визначають інституційні закономірності, зокрема норми Господарського кодексу. Як зазначають М. Тумаланов та Т. Ніколаєва, інституція контрактних взаємовідносин має сприяти рівності контрагентів та свободі укладання контракту, а інституція конкуренції має забезпечувати свободу вибору партнерів кожною із сторін. Натомість у сучасних умовах у контрактні взаємовідносини зазвичай вступають великі корпорації. Якщо ж у договірних відносинах із корпоративними структурами приймають участь представники

малого та середнього бізнесу або прості споживачі, то у них не має ні свободи, ні вибору [3, с. 318–319].

Вирішення наведеної проблеми вимагає відновлення рівних для всіх учасників умов ринку шляхом усунення та попередження змов між великими підприємствами. Це має забезпечувати інституція конкуренції, передусім в особі Антимонопольного комітету за підтримки органів всіх гілок влади. Також протистояти крупним учасникам ринку можуть об'єднання товаровиробників в особі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Недієвість інституції контрактації ускладнює реалізацію механізмів «невидимої руки» через те, що при здійсненні ринкових операцій умови диктує не ринок, а сторона, яка займає більш вигідні позиції. Особливо це позначається на процесах ціноутворення, коли ціна нав'язується виробникам сільськогосподарської сировини [3, с. 319]. У такій ситуації інституції «невидимої руки» покликані не тільки скоротити невизначеність ринкової кон'юнктури, але й мінімізувати вплив корпоративних структур та об'єднань на кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції та умови ринкових угод. Скорочення дії невизначеності досягається через укладання контрактів (інституція контрактації за участю згаданих вище організацій), неформальні домовленості (інституція соціального капіталу), дії органів законодавчої (при плануванні державного бюджету щодо держзакупівель) та виконавчої (передусім Мінагрополітики та його структурних підрозділів) влади. Обмеження впливу крупних підприємств здійснюється органами державної влади та через

Рис. 2. Базові організації інституційного середовища сільськогосподарського підприємства

функцію регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, а також Антимонопольним комітетом.

Роль фінансових інституцій у скороченні невизначеності сільськогосподарських підприємств можна розглядати з двох позицій. З одного боку, фінансово-кредитні установи, приймаючи участь у фінансовому забезпеченні діяльності сільськогосподарських підприємств, знижують рівень ризиків нестачі грошових коштів, необхідних для безперебійного виробництва, а також інноваційного розвитку суб'єктів господарювання. Відповідні функції виконують комерційні банки, організації мікрокредитування, лізингові компанії та інші фінансово-кредитні установи. З іншого боку, у межах дії фінансової інституції має відбуватись скорочення негативних впливів невизначеності у всіх сферах господарського процесу. Ця функція покладена на сферу страхування та страхові компанії. Також до фінансових інституцій слід віднести нормативно-правові акти щодо обов'язкового страхування та здешевлення вартості страхових угод, а до організацій – органи законодавчої та виконавчої влади (Мінагрополітики).

Як зазначалось, одним із джерел невизначеності є нестача та асиметрія інформації. Виходячи із цього, функцією інституції інформації є повноцінне інформаційне забезпечення сільськогосподарських підприємств. Організації, які забезпечують дієвість інституції інформації, виконують такі функції: 1) інформування споживачів про товар; 2) інформування учасників ринку про стан та динаміку кон'юнктури ринку; 3) забезпечення інформацією про технічні та технологічні особливості ведення сільського господарства; 4) інформування стосовно досягнень науково-технічного прогресу у сфері сільського господарства. Результативність інституцій наукової сфери визначає ефективність функціонування наукових установ і навчальних закладів, органів ліцензування та патентування, судової системи, провайдерів, а також Мінагрополітики, Міністерство науки та освіти України (у сфері науки та інновацій) і Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України тощо.

Висновки. Інституції конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств охоплюють сфери їх взаємодії між собою, а також із державою, конкурентами, споживачами, постачальниками, представниками науки й освіти. Ефективність функціонування інституціонального середовища визначається його здатністю мінімізувати невизначеність та транзакційні витрати виробників продукції сільського господарства. Організації, які приймають участь у створенні та імплементації інституцій сільськогосподарських бізнес-структур, перебувають у тісному системному взаємозв'язку та охоплюють одночасно кілька сфер інституціонального середовища. Система інституцій конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств має вивчатись нерозривно від його внутрішнього середовища, оскільки конкурентоспроможність економічного суб'єкта формується під впливом як зовнішніх (у даному випадку інституціональних), так і внутрішніх чинників.

Перспективним вважається розробка та практична реалізація методики оцінювання ефективності функціонування кожної окремої інституції та інституціонального середовища загалом з метою адаптації їх складу та структури до сучасних умов ведення сільського господарства.

Література:

1. Гайдай Т.В. Роль неформальних інституцій в економічній транзитології / Т.В. Гайдай // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2007. – Вып. 31(2). – С. 80.
2. Портер М. Стратегія конкуренції / М. Портер; пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського. – К.: 1998. – 390 с.
3. Тумаланов Н.В. Базовые экономические институты в формировании отношений конкуренции и обмена / Н.В. Тумаланов, Т.А. Николаева // Вестник Чувашского университета. – 2013. – № 2. – С. 315–320.
4. Eicher C. Institutions and the African Farmer / C. Eicher. – Available from: <http://www.worldbank.org/html/cgiar/publications/issues/issues14.pdf>.
5. Good Practices in Building Innovative Rural Institutions to Increase Food Security / D. Herbel, E. Crowley, N. Urban Hadad, M. Lee. – Rome: FAO, 2012. – 116 p.
6. Organic Farming Development and Agricultural Institutions in Europe: a Studies of Six Countries / J. Michelsen, K. Lynggaard, S. Padel, C. Foster // Organic Farming in Europe: Economics and Policy. – 2010. – Vol. 9. – 182 p.
7. Roumasset J. Rural Institutions, Agricultural Development, and Pro-poor Economic Growth / J. Roumasset // Asian Journal of Agriculture and Development. – 2004. – Vol. 1. – No. 1. – P. 56–75.
8. What Can Microfinance Contribute to Agriculture in developing Countries [Online]: Proceedings from the International Conference. – Paris, 4–6, December, 2007 Available from: http://www.fondation-farm.org/zoe/doc/farm_microfinance_conf_eng.pdf.

Николюк О.Н. Институты конкурентной среды сельскохозяйственных предприятий

Аннотация. В статье выделены базовые элементы институциональной среды, которые определяют уровень предпринимательских и транзакционных издержек сельскохозяйственных предприятий. Систематизированы институты конкурентной среды производителей сельскохозяйственной продукции в зависимости от основных сфер их хозяйственного процесса, к которым отнесены ресурсное обеспечение деятельности, производство и реализация продукции. Конкретизирован перечень организаций, через которые происходит имплементация функций каждой отдельной институции сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: институциональная среда, институция, сельскохозяйственное предприятие, неопределенность, транзакционные издержки, классификация институтов.

Nykolyuk O.N. The institutions of agricultural enterprises' competitive environment

Summary. The basic elements of the institutional environment that determine the level of business and transaction costs of agricultural enterprises have been identified. The institutions of agricultural producers' competitive environment depending on the main areas of economic process, which include resources providing, production and marketing, have been systematized. The author concretizes the list of organizations through which the functions of each institution of agricultural enterprises are implemented.

Keywords: institutional environment, institutions, agricultural enterprises, uncertainty, transaction costs, classification of institutions.